

ПОХОВАННЯ І РОЗВИТОК ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ В ДАВНЬОРУСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я

Статтю присвячено загальній характеристиці поховань й аналізу розвитку поховального обряду в давньоруського населення Лівобережжя Середнього Подністров'я за матеріалами досліджень на Хмельниччині.

У статті наведено комплексну характеристику давньоруських поховань на Лівобережжі Дністра в середній його течії за узагальненням відомих на сьогодні джерел та їх аналізу. Крім того, виділено основні етапи розвитку поховального обряду, з'ясовано причини його зміни й особливості розвитку. Давньоруські поховання регіону та поховальний обряд і раніше були предметом наукового вивчення (Моця 1990, с. 137; Захар'єв 1995 та ін.), однак досі дослідники робили висновки, спираючись лише на матеріали окремих досліджень; комплексної студії із запропонованої теми не було. Географічні межі праці обмежено Хмельницькою областю. Північна межа проходить вздовж вододілу між притоками Дністра та Південного Бугу (Волочиськ—Гвардійське—Дашків) — приблизний кордон між літописними Болохівською землею і Пониззям.

Нині в зазначених географічних межах Лівобережжя Середнього Подністров'я розкопано понад 200 давньоруських поховань. Практично всі або майже всі вони датовані XI—XIII ст. Поховання IX—X ст. досі не відомі. Це пояснюється тим, що для населення південно-руських земель на той час був характерний обряд тілоспалення (Моця 1987, с. 126; 1990, с. 109), отже, виявити такі поховання, якщо вони не підкурганні, дуже важко. На жаль, антропологічний матеріал із давньоруських поховань на досліджуваній території майже не вивчали (за винятком спостережень під час розкопок могильників у сокілецькому мікрорегіоні В.А. Захар'єва).

На зазначеній території на сьогодні відомо 13 пунктів, де виявлено могильники чи окремі поховання давньоруського часу: Бакота-1 (гора Біла), Бакота-2 (урочище Скельки), Бакота-3 (урочище Пушкарівка), Глибівка, Іванківці, Жванець, Карачківці, Сокілець-1 (урочище Батарей), Сокілець-2 (урочище Могилки), Тимків, Устя, Цибулівка, Черче. Ще принаймні 7 пунктів слід мати на увазі як імовірні могильники: підплитові — в районі Великого Карабчієва, Луки-Врублівецької, Станіславівки; без плитового перекриття — в районі Думанова, Маліївців, Мі-

цівців і Нігіна. Досить добре досліджено могильники в Бакоті, Жванці й Соکیلці, натомість в інших пунктах їх майже не вивчали (якщо не брати до уваги розкопки 1883 р. курганів у районі с. Карачківці, інформація щодо яких до нас майже не дійшла) (див.: Гуцал, Мегей 2000, с. 25; Маярчак 2006, с. 16—21, 53—59).

Відомі на зазначеній території поховання XI—XIII ст. за різницею у поховальному обряді можна поділити на такі групи:

- поховання під курганами (Глибівка, Іванківці, Карачківці, Тимків, Черче, Сокілець-2) (Сецинский 1901, с. 319; Артамонов 1946/12, с. 7, 86; Геринович 1927, с. 138; Захар'єв 1992/51, с. 8—12; 1993/66, с. 2—5; 1995/57, с. 19—24 та ін.);

- поховання-інгумації під плитовими перекриттями (Устя, Сокілець-1) (Бибииков и др. 1969/15, с. 30—31; Захар'єв 1992/51, с. 12—15; 1993/66, с. 6—10; 1994/60; 1994; 1995/57, с. 3—19 та ін.);

- поховання-інгумації без плитового перекриття (Жванець, Цибулівка, в районі Бакоти, Макіївці (можливо), Сокілець-1) (Мовша 1976/256, с. 2—9; Кучугура, 1992/50, с. 2; Горішній, Юра, 1974/6 г; 1975/27в; Захар'єв, 1992/51, с. 12—15; 1993/66, с. 6—10; 1994/60; 1994; 1995/57, с. 3—19 та ін.; Нечитайло, Забашта, Рідшу 2004, с. 237).

Розглянемо найповніше вивчені поховання (могильники) з кожної виділеної групи.

Незважаючи на те що підкурганних поховань досліджено мало, їх можна поділити за суттєвими диференційними ознаками на кілька варіантів. Так, відомі поховання під курганом на рівні давньої денної поверхні (Сокілець (к. 2)) і в ямах (Тимків (тут яму було перекрито дерев'яними плахами), Сокілець (к. 1, 13, 14, 37, 38)); з домовинами, збитими залізними цвяхами (Карачківці, Сокілець (к. 2)), і без домовин (Тимків, Сокілець (к. 1, 13, 14, 37, 38)); з ровом за кам'яною конструкцією (Тимків, Сокілець (к. 37)) і без нього (Сокілець (к. 1, 13, 14, 38)); з одним небіжчиком (Тимків, Карачківці, Сокілець (к. 1, 2, 13, 38)) і групі (Сокілець (к. 14, 37)). У більшості досліджених курганів (шість сокілецьких курганів і один з Тимкова було дослі-

джено В.А. Захар'євим) виявлено кам'яну кругову конструкцію (кромлех, «крепиду», крім к. 38 з Сокильця), і майже всі вони (крім чоловічого поховання у к. 1 з Сокильця) містили відносно небагатий поховальний інвентар (прикраси). Дещо багатший поховальний інвентар був у жіночих похованнях під к. 13 і 37 з Сокильця. У курганах також знайдено фрагменти розбитих посудин і рештки поминальних вогнищ (Захар'єв 1993/66, с. 2—5; 1995/57, с. 21—22 та ін.). Звичай ритуального биття глиняного посуду після використання його під час похоронних дій був дуже поширений і відомий етнографічно (Моця 2003, с. 204). На фрагментах донець посудин із сокилецьких к. 1, 2, 14 є клейма (Захар'єв 1992/51, с. 9—11; 1995/57, с. 22—23). Це підтверджує думку деяких дослідників про культове значення клейм на давньоруському посуді (див.: Гупало 1995; Ягодинська 2000). Усі небіжчики з відомих поховань під курганами орієнтовані головою на захід, іноді з невеликим відхиленням на північ. Давньоруські кургани досліджуваної території, про які ми маємо досить повну інформацію, за керамікою та аналогією з курганами інших територій Русі датовано другою половиною XI — початком XII ст.

Традиція спорудження кругової загорожі навколо слов'янських поховань під курганами дуже давня. Так, у к. 5 корчацько-празької археологічної культури VI—VII ст., дослідженому 1969 р. біля с. Миропіль на Житомирщині, навколо поховання-кремації було виявлено загорожу у вигляді вкопаних вертикальних стовпів, розміщених по колу в основі насипу. Поряд зі стовпами у коло було вписано два великі камені (Русанова 1973, с. 29, 40). Кургани часів Київської Русі з кам'яним кромлехом відомі на захід від Збруча (Макєєв 1994, с. 32), на Буковині (Мисько 2002, с. 121), Пороссі, у північних регіонах Русі, хоч і в значно меншій кількості, ніж звичайні земляні насипи (Русанова 1966, с. 10; Моця 1990, с. 21, 22—23 (карта); 1993, с. 124). У свій час І.П. Русанова висловила припущення про вплив половців на появу у давньоруських курганах Поросся кам'яного кромлеха (Русанова 1966, с. 10), яке не підтвердилося: згодом стало відомо про величезні терени поширення такого типу поховань на території Русі, докладніше було вивчено й поховання кочівників. З огляду на це висновок В.А. Захар'єва, що досліджені ним могильники у сокилецькому мікрорегіоні належать до «пам'яток осіло кочівницьких орд Чорноклобуцького об'єднання», на нашу думку, не переконливий. Дослідник не підтверджує його аналогіями з розкопаними на території чорних клобуків курганами, не порівнює їх поховальний інвентар та ін., обмежуючись, по суті, гіпотезою про

належність курганів із кам'яним кромлехом кочівникам і припущенням, що галицькі князі за прикладом київських також використовували чорних клобуків для захисту кордону (Захар'єв 2000, с. 120; 2003, с. 73). Визнаючи необхідність пояснення виникнення відносно рідкісного на Русі типу курганів із кромлехом¹, усе ж вважаємо їх слов'янськими з огляду на географію їх поширення, поховальний інвентар тощо. Чорноклобуцькі поховання суттєво різняться від досліджених у сокилецькому мікрорегіоні (див.: Плетнева 1973, с. 12—14, 20—23 та ін.; Толочко 1999, с. 103, 106). Поховання кочівників супроводжуються специфічним інвентарем, головною особливістю яких є наявність поховань коней або ж їх частин. Поховальний інвентар у розкопаних курганах сокилецького мікрорегіону типово слов'янський (пор.: Русанова 1966, с. 10, 17 та ін.; Ратич 1976, с. 173—175). Є підстави припускати, що у досліджуваному регіоні, досить близько розміщеному від Степу, осідала якась частина кочівників — чорних клобуків і половців (Маярчак 2006, с. 10). Проте поки що їх поховання тут невідомі.

Якщо В.А. Захар'єв вважає появу курганів давньоруського часу на Лівобережжі середнього Дністра (а точніше, у сокилецькому мікрорегіоні) наслідком осілости частини чорних клобуків, то Є.І. Тимофєєв, О.П. Моця і Б.П. Томенчук пояснюють їх появу в Подністров'ї переселенням сюди окремих груп жителів Волині чи інших земель, для яких був характерний саме підкурғанний обряд поховання (Тимофєєв 1961, с. 65, 67; Моця 1990, с. 53; 2001, с. 47; Томенчук 2000, с. 238, 241). На думку О.П. Моці, ґрунтові (безкурғанні) поховання залишили автохтони (Моця 2000, с. 245). Ці міркування виглядають обґрунтованими, адже у Подністров'ї курғанних давньоруських могильників відомо значно менше, ніж у Середньому Подніпров'ї (Моця 1993, с. 10—11, рис. 5). Проте слід звернути увагу на те, що підкурғанні могильники XI—XII ст. у Придністров'ї вивчено недостатньо, а їх меншу кількість можна пояснити інтенсивнішим розорюванням курғанів у лісо-степовій зоні, порівняно з територією Волині, та іншими чинниками. Отже, вважаємо за доцільне залишити питання причини появи давньоруських курғанів у регіоні відкритим до часу їх детальнішого археологічного вивчення. Можливо, поява курғанів на цій території, як і на інших південноруських землях, була зумовлена еволюцією поховального обряду. І лише недо-

¹ Можливо, має рацію О.О. Ратич, який вважав, що поховання у кругах-кромлехах належали представникам соціальної верхівки (Ратич 1976, с. 177).

статня вивченість цих пам'яток у Подністров'ї зумовила пошук причини їх появи «зовні». Поясненням меншої кількості курганних некрополів у Подністров'ї може бути й відносно менша чисельність тут населення, і хронологічно коротший період функціонування такого типу поховального обряду у регіоні порівняно з іншими землями Русі. Отже, після заміни тут обряду безкурганного тілоспалення (менш імовірно — тілопокладення) обрядом тілопокладення під курганом, останній у Подністров'ї міг функціонувати відносно недовго, оскільки його замінив обряд підплитового тілопокладення.

Поховання-інгумації під плитовими перекриттями відомі вже на понад 37 некрополях Правобережної України (Моця 1994, с. 30). Їх вважають характерними для Подністров'я (Моця 2001, с. 47). На досліджуваній території підплитові поховання відомі у Соکیلці-1, Усті, а також, можливо, Великому Карабчієві, Станіславівці та Луці-Врублівецькій. Поховання під плитовими перекриттями досить добре вивчено завдяки планомірним розкопкам 1992—1997 та 2000 рр. експедицією відділу охорони пам'яток культури при Хмельницькому обласному краєзнавчому музеї та археологічного гуртка Дунаєвської районної станції туристів-краєзнавців на чолі з В.А. Захар'євим у Соکیلці. Однак, на жаль, це поки що єдиний пункт на зазначеній території Лівобережжя середньої течії Дністра, де розкопували підплитові поховання (їх тут досліджено близько 40)². Тут вони суміжні з похованнями без плитового перекриття. Детальніше схарактеризуємо могильник другої половини XII — першої половини XIII ст. в урочищі Батарея у Соکیلці.

Усього досліджено 100 поховань³, розміснених рядами, орієнтованими головою на захід (іноді з невеликим відхиленням), без домовин. Центральну частину могильника склали підплитові поховання. Плити завдовжки до 2,3 м, завширшки до 1,3 м й завтовшки до 0,4 м виготовлено з місцевого вапняку. Могильні ями завглибшки 0,6—0,8 м від рівня сучасної по-

² На Правобережжі Дністра (території Буковини) на 2001 р. було досліджено понад 20 підплитових поховань на 12 могильниках (Пивоваров 2003, с. 173). Відомі підплитові поховання і на захід від Збруча — Устя, Городок, Виноградне та ін. (Археологічні пам'ятки ... 1966, с. 322—326; Довженок, Приходнюк 1972, с. 376; Пивоваров 2005, с. 145) і навіть, як винятки, у Поросці (Моця 1993, с. 124).

³ Ми маємо повну інформацію про матеріали розкопок перших 88 поховань і ще про 8 (пох. 89—96) — неповну (Захар'єв 1992/51, с. 12—15; 1993/66, с. 6—10; 1994/60; 1995/57, с. 3—19; 1996/38; 2002; Захар'єв, Рідшу 1997/16, с. 2—17). Відповідно, наші підрахунки ґрунтуються на зазначених даних.

верхні. Дитячі поховання менш глибокі. Поховальні ями мали заокруглені кути. Їх ширина — близько 1 м, довжина — до 2,2 м. Окремі поховання дають змогу досить вірогідно реконструювати окремі деталі вбрання, розміщення прикрас у тогочасної жінки. Так, В.А. Захар'єв реконструював розташування прикрас у жінки з пох. 3 (Захар'єв 1996, с. 192). Пох. 8 і 9, 10 і 11, розміщені поряд, очевидно, були родинними. Крім того, виявлено поховання з невеликими підбоями в одній зі стінок ями (пох. 7, 8). Біля плит, що перекривали пох. 18 і 20, простежено скупчення битих посудин, а пох. 24 було засипане камінням. Цікаво, що у двох випадках біля тіла, а в одному — у роті небіжчика виявлено камені.

У більшості встановлених випадків (24) обидві руки у небіжчиків були складені в ділянці живота (у пох. 20 зафіксовано складення рук у «замок»). У 10 випадках права рука небіжчика лежала на грудях, а ліва — на животі. Зафіксовано й 6 інших варіантів положення рук у покійників, але всього 1—2 випадки. На думку дослідників, положення рук покійників мало глибоке ритуальне значення і могло відбивати соціальний і сімейний статус, а також рід занять похованої людини (Петрашенко 2005, с. 48). Цікаво, що у більшості покійників із сокілецького могильника положення рук фактично збігається з таким у сучасній поховальній практиці.

Найпоширеніший інвентарний набір жіночих поховань включав 1—3 скроневі у півтора оберти есо- чи петлеподібні кільця зі срібного, з великим вмістом лігатури, або ж мідного (бронзового?) дроту, що лежали біля голів небіжчиць (принаймні 24 випадки). Більшість небіжчиць з інвентарем мали на одній із рук кільця-персні, як правило, типу скроневих. У переважній більшості поховань, де вдалося зафіксувати місцезнаходження цих перснів-кілець, вони були на одному з пальців правої руки (11 випадків). Лише у двох похованих кільця були на лівій руці. У пох. 11, 75, 88 на руках у покійних були, відповідно, срібні, мідні й бронзові пластинчасті браслети, кінці яких скручені в трубочку. В пох. 76 на руці небіжчиці було виявлено два скляні браслети. Фрагментований срібний колт знайдено у пох. 74, намисто зі скла й бурштину — у пох. 11 і 87. У засипці безплитового безінвентарного чоловічого пох. 16 виявлено бронзовий хрестик. Фрагмент бронзового натільного хрестика, розламаного у давнину, знайдено у жіночому безплитовому пох. 81, але тут виявлено і поховальний інвентар. У цілому поховальний інвентар у жіночих похованнях характеризується досить значною варіабельністю, причому істотної різниці між ін-

вентарем підплитових і безплитових поховань немає. Деякі з поховань вирізняються з-поміж інших багатшим поховальним інвентарем — більшою кількістю кілець, наявністю срібло- і золототканних смужок тощо.

Усі чоловічі поховання, крім трьох, були безінвентарними. У пох. 38 біля шиї небіжчика знайдено пустотілу посріблену кульку з вушком та двома отворами у нижній частині, у пох. 53, праворуч від хребта, — мідного литого «гудзичка» грибоподібної форми, у пох. 71, у верхній частині грудей, — комбінованого гудзика-запонку, утвореного з двох намистин (одна зі скла, друга — з металу, що розпався). Очевидно, все це деталі одягу.

Якщо не брати до уваги згадані чоловічі поховання, то поховальний інвентар виявлено у 15 підплитових похованнях та 20 похованнях без плитового перекриття; не було його у 22 підплитових і 33 безплитових похованнях. Отже, як у підплитових похованнях, так і в похованнях без плитового перекриття, поховальний інвентар (прикраси) знайдено практично лише в жіночих могилах, причому в похованнях обох типів він був приблизно однаковим. З огляду на це припущення про те, що у підплитових могилах поховані заможніші люди, аніж у безплитових могилах (Пивоваров 2003, с. 177), за матеріалами розкопок могильника у Сокільці, не підтверджується. Втім про помилковість зазначеної думки вже зазначалося раніше (Археологія Прикарпаття ... 1990, с. 154; Моця 1994, с. 31).

За результатами аналізу матеріалів розкопок могильника в урочищі Батарей можна простежити такі тенденції:

- безінвентарні підплитові поховання — чоловічі;
- підплитові поховання з інвентарем — жіночі;
- безплитові поховання з інвентарем — жіночі;
- безплитові безінвентарні поховання — різні: чоловічі, жіночі, дитячі.

Взявши до уваги те, що могильник почав «розростатися» саме з підплитових поховань, у поховальному обряді на могильнику можна помітити ще одну тенденцію: спочатку на поховання перестали класти плити, а згодом — поховальний інвентар. Отже, загальне датування В.А. Захар'євим поховань під плитовими перекриттями ранішим часом (друга половина XII ст.), аніж безплитових (перша половина XIII ст.) (Захар'єв 2002, с. 127), цілком обгрунтоване.

Якщо раніше підплитові поховання вважали найхарактернішими для Пруто-Дністровського межиріччя (Моця 1993, с. 94), то нині, з надходженням нової інформації, стає зрозуміло, що

вони не менш типові й для території Лівобережжя Дністра. Обмеження побутування підплитових могильників Пруто-Дністровським межиріччям пояснюється тим, що на Лівобережжі вони були маловідомі.

Підплитові поховання поширилися у Подністров'ї у XII ст. Відомий дослідник давньоруського поховального обряду О.П. Моця розглядає поховання під кам'яною плитою як відбиття синкретизму двох релігій (язичництва й християнства) (Моця 1993, с. 94—95). Б.О. Тимошук вважає, що підплитові поховання поширені не лише в Галицькій Русі, а й на території розселення західних слов'ян, і припускає, що такі поховання могли з'явитися на землях східних хорватів під впливом їх західних сусідів. На думку дослідника, згадані поховання були етнографічною ознакою не лише однієї групи населення (Тимошук 1995, с. 216). Взагалі ж на причини появи підплитових поховань на західноукраїнських землях у давньоруський час є кілька поглядів. Чернівецький дослідник С.В. Пивоваров умовно виділив такі підплитові поховання (Пивоваров 2003, с. 174—175):

- етнічні — обряд підплитових поховань пов'язаний із лендзянами, хорватами або тиверцями; В.В. Сєдов висловив припущення, що обряд підплитових поховань принесли на територію хорватів переселенці (тиверці) з півдня (Нижнього Подністров'я), однак південніше середнього Дністра могильників із підплитовими похованнями відомо дуже мало (Тимофєєв 1961, с. 64, 69; Сєдов 1982, с. 128; Археологія Прикарпаття ... 1990, с. 154—155; Войнаровський 1992, с. 42).

- соціально-майнові — підплитові поховання є свідченням соціальної диференціації давньоруського населення і належать покійникам із соціальної верхівки (Ратич 1976, с. 176—177).

- язичницькі — підплитові поховання пов'язані з давніми віруваннями населення регіону, що деякий час практикувалися й після прийняття християнства (Петегірич 1990, с. 72—73; Моця 1994).

- еволюційно-функціональні — підплитові поховання з'явилися в результаті еволюції поховального обряду (від ґрунтових тілоспалень до ґрунтових тілопокладень без використання підкурганних поховань) та функціонального призначення надмогильних плоских конструкцій (для позначення місця захоронення) (Томенчук 1998, с. 14).

Сам С.В. Пивоваров вважає підплитові поховання язичницько-соціально-майновими. Згідно з цим поглядом, поширення у Подністров'ї підплитових поховань пов'язане з поширенням християнства, зокрема з Балкан. Обряд плитового поховання, можливо, наклався на деякі

місцеві язичницькі вірування та традиції і тому отримав таке широке побутування, невідоме на інших давньоруських землях. Матеріал, з якого виготовляли плити, засвідчує соціально-майнову диференціацію у давньоруському суспільстві: бідніших ховали під дерев'яними плитами, заможніших — під кам'яними (Пивоваров 2003, с. 176—177). Останній висновок було зроблено під впливом відносно недавно з'ясованого факту, що крім інгумацій під кам'яними плитами у Південно-Західній Русі існувала практика тілопокладень під дерев'яними плитами (щитами) (Томенчук 1996). До того ж принаймні частина досліджених поховань, яку спочатку трактували як звичайні ямні поховання, могла бути перекритою дерев'яними плитами, раніше не зафіксованими дослідниками (Пивоваров 2003, с. 175).

З аргументами С.В. Пивоварова (Пивоваров 2003, с. 175—176), що засвідчують зв'язок поширення поховань під кам'яними плитами з християнством, можна погодитися, як і з думкою дослідника про можливий зв'язок підплитових поховань із давніми язичницькими віруваннями населення Подністров'я. Однак теза про належність поховань під кам'яними плитами багатшим прошаркам суспільства не переконлива, оскільки поховальний інвентар на дослідженому широкою площею сокілецькому могильнику в урочищі Батарєя загалом однаковий як для безплитових (чи, що дуже малоймовірно, поховань, раніше перекритих дерев'яними плитами⁴), так і для підплитових поховань, а, як відомо, для соціально-майнової диференціації поховань поховальний інвентар відігравав провідну роль.

Існують й інші аргументи проти теорії про соціальну нерівність похованих у ґрунтових і підплитових похованнях:

- на території колишньої Галицької землі трапляються багаті безплитові поховання й бідні поховання, перекриті плитами;
- на більшості могильників відомі лише підплитові або лише безплитові поховання.

Отже, існування могильників окремо для багатих і бідних видається дуже сумнівним (Археология Прикарпаття ... 1990, с. 154).

Найпереконливішу відповідь на питання, чому поховання під кам'яними плитами набули поширення саме у Подністров'ї, вважаємо, дає язичницький, за класифікацією С.В. Пивоварова, погляд. Спробуємо обґрунтувати і розвинути це положення.

⁴ Зважаючи на досить значну кількість досліджених в урочищі Батарєя поховань, автор все ж схиляється до думки, що безплитові поховання тут справді були такими: під час розкопок у жодному з поховань не виявлено решток дерев'яних плит.

Традиція обробки каменю у вигляді плит чи блоків на Дністрі має глибоке коріння і була розвинута тут ще з часів черняхівської археологічної культури II—V ст. н. е. Саме у цьому регіоні слов'янське населення століттями витесувало з каменю язичницькі ідоли (Винокур 2000, с. 123—144 та ін.). Отже, простіше кажучи, той самий ремісник-каменотес, який раніше витесував кам'яні ідоли, з поширенням моди на плити над похованнями став витесувати такі плити. Якщо розмістити ідола у горизонтальному положенні, він нагадуватиме плиту на давньоруському похованні, і, навпаки, плита у вертикальному положенні, ймовірно, є стилізованим язичницьким ідолом⁵, що уособлював Род — верховне божество слов'янських племен Лісостепу ще з першої половини I тис. н. е. (див.: Рибаків 1987, с. 557; Винокур 2000, с. 155—159). Можливо, це був своєрідний компроміс, взаємоузгодження у світогляді людини того часу язичницьких вірувань батьків і дідів з християнством. З утвердженням цієї ідеології плити, а вслід за ними й поховальний інвентар у похованнях зникають. Хоча не абсолютно. Відомо, що в наступні століття обряд підплитового поховання частково зберігся на землях Галицько-Волинської держави (Микитина 1973; Пивоваров 2003, с. 177). Цікаво, що на цвинтарі с. Калюс Новоушицького р-ну тривалий час (як саме, з'ясувати не вдалося, але, за свідченням старожилів, понад трьох поколінь) використовують виготовлений із кам'яних тесаних плит стіл для ритуального спільного обіду громади села за померлими. Ця традиція на цвинтарі вже затопленого Дністровським водосховищем села відмирає. Можливо, вона характерна не лише для цього села. Отже, продовження традиції встановлення оброблених кам'яних плит на цвинтарі у Подністров'ї сягає нашого часу.

Безінвентарну й безплитову поховальні традиції у досліджуваному регіоні продовжують могильники в Бакоті (урочище Скельки) та Жванці, датовані другою половиною XIII — XIV ст., що демонструють перемогу християнської ідеології у населення Лівобережжя Середнього Подністров'я.

Бакотський могильник в урочищі Скельки було відкрито 1964 р. І.С. Винокуром, О.М. При-

⁵ У цьому контексті цікаві досліджені 1973 р. на Одещині інгумації доби енеоліту й бронзи, перекриті кам'яними плитами й ідолами (Алексеева 1974). Незважаючи на значний хронологічний розрив між енеолітом, бронзовим віком і давньоруським часом, можна припустити тенденцію до стилізації ідолів, як і певну подібність вірувань у населення зазначених епох. Більшість кам'яних ідолів, знайдених на слов'янських землях, мають вигляд прямокутної у розрізі плити завдовжки близько 2 м (Русанова, Тишошук 1993, с. 14).

ходнюком і Г.М. Хотюном (Винокур, Хотюн, Приходню 1964/41, с. 7). Розкопками 1974 р. П.А. Горішнього й Р.О. Юри тут досліджено 55 поховань-тілопокладень, розміщених паралельними рядами. Скелети були орієнтовані головами на захід, з деякими відхиленнями на північ або південь, лежали на глибині від 0,45 до 1,55 м. Як правило, могильні ями не простежувалися (крім трьох випадків). У 6 похованнях біля скелетів виявлено рештки дерев'яних домовин (гвіздки не знайдено). Руки небіжчиків переважно лежали на грудях або животі. Майже всі поховання безінвентарні, з яких вирізняються два жіночі поховання, датовані дослідниками XII—XIII ст. (Горішній, Юра 1974/6 г; Винокур, Горішній 1994, с. 332—333 та ін.).

- Пох. 11. Стінки домовини — зотлілі дубові дошки. На пальці правої руки, що лежала на грудях, — срібне кільце в 1,5 оберти типу скроневого. Біля лівої скроні — скроневе кільце. Друге кільце було знайдено у викиді землі в процесі розчищення. В районі шиї — 4 маленькі бронзові гудзики у вигляді грибочків. Біля правої скроні знайдено маленьке червоне кругле скельце з рештками металевої оправы.

- Пох. 16. Стінки домовини — зотлілі дубові дошки. Біля правої скроні — 2 срібні в 1,5 оберти скроневі кільця, а також срібна тринамистинна «сережка київського типу» із зерню. Біля лівої скроні — 3 скроневі кільця й тринамистинна «сережка», намистини якої прикрашено сканню. На середньому пальці лівої руки було срібне кільце, яке нічим не відрізнялося від скроневих кілець.

Жванецький могильник в урочищі Щовб виявлено в 1974 р. Подільською експедицією Державного історичного музею УРСР на чолі з Т.Г. Мовшею. У 1976 р. на площі 90 м² тут було досліджено 26 ґрунтових, орієнтованих головою на захід поховань, що становили, мабуть, основну частину ґрунтового могильника загальною площею приблизно 300 м². Усі поховання, окрім двох (1 і 26), були безінвентарними. З 26 поховань 18 дорослих (5 жіночих, 6 чоловічих, 7 невизначених) та 8 дитячих. Звертає на себе увагу висока (принаймні значно вища порівняно з некрополем в урочищі Батарея) дитяча смертність на могильнику. Скелети знайдено на глибині 0,25—0,85 м від рівня сучасної поверхні; як правило, на невеликій глибині було поховано дітей. Поховальні ями мали прямокутну форму і заокруглені кути й містили одне, рідше — кілька поховань. У п'яти випадках пізніші поховання були впущені в раніші могильні ями, перекриваючи їх або навіть руйнуючи. Це вказує на те, що над похованнями були якісь зовнішні ознаки, які, ймовірно,

позначали місця могил окремих родин (Бузян, Якубенко 1987). У поховальних ямах 9 і 10 виявлено рештки органічної білої речовини (берести?). Орієнтація усіх поховань західна, положення — випростане на спині. У переважній більшості випадків (11) руки небіжчиків були зігнуті у ліктях і покладені на живіт. Лише у 5 похованнях зафіксовано інше положення рук. У 10 похованнях під або ж над тілом небіжчика виявлено каміння (під черепом, лопатками, ліктями, тазом і в ногах). Інвентар мали лише два поховання: дитяче, біля якого виявлено бронзове кільце, і ще одне — з кістяним гудзиком. У деяких похованнях траплялися уламки посуду XII—XIII ст. (Мовша 1976/256, с. 2—9; Мовша, Бузян, Якубенко 1977).

Дослідники могильника у Жванці датували його XII—XIII ст. Однак, порівнюючи поховальний обряд на могильнику з іншими давньоруськими похованнями у регіоні, більш переконливо датувати його часом не раніше початку XIII ст.

Отже, на Лівобережжі середньої течії Дністра у розвитку поховального обряду в XI—XIII ст. можна виділити такі етапи:

- друга половина (кінець?) XI — перша половина XII ст. — підкурганні поховання, які замінили поки що не відомі тілоспалення (менш імовірно — тілопокладення);
- друга половина XII ст. — підплитові поховання;
- з початку XIII ст. домінують інгумації без плитового покриття.

Це генеральна лінія розвитку поховального обряду, але, звісно, на кожному з цих етапів різні типи поховального обряду могли співіснувати. Еволюція поховального обряду відбиває поступову перемогу християнської ідеології у населення Середнього Подністров'я.

У підкурганних похованнях простежено лише окремі елементи ідеології християнства (тілопокладення в ямі, бідність поховального інвентарю, орієнтація головою на захід), тому загалом такі поховання є язичницькими. Цікавим (трапляється відносно рідко) елементом конструкції давньоруських курганів є кам'яний кромлек. О.П. Моця пов'язує використання каміння в поховальній конструкції з язичницькими віруваннями населення і відносить поховання з камінням до категорії язичницьких (Моця 1993, с. 94—95). Традиція обкладати по периметру могильний горбик необробленими каменями збереглася у наддністрянських селах до XX ст., коли вона була витіснена практикою встановлення дерев'яної чи металевої загорожі навколо могили. Отже, звичай спорудження кам'яної конструкції з необробленого каменю навколо поховання зберігся у Середньому Подністров'ї практично до нашо-

го часу. Під впливом християнства змінилася її форма. Якщо під сокілецькими курганами вона була круглою (коло — давній символ Сонця та вічності), то пізніше стала прямокутною (за формою труни)⁶.

Поховання під плитовими перекриттями вразно демонструють явище двовір'я — співіснування язичницьких вірувань і християнського світогляду. За досить короткий час — протягом двох-трьох століть — переважно внаслідок зміни ідеології відчутно змінився і глибоко консервативний за своїм характером поховальний обряд, все більше набуваючи християнських рис. На могильнику в урочищі Батарей у Сокільці, крім таких ознак християнської ідеології, як розміщення поховань рядами, інгумація, відсутність або нечисленність поховального інвентарю, орієнтація небіжчиків головою на захід, зафіксовано й інші. Так, у двох безплитових і безінвентарних похованнях під тілом небіжчиків лежали камені: в жіночому (пох. 47) — під черепом, у чоловічому (пох. 6) — під черепом і плечем. На думку дослідників, це символізувало праведність померлих, було символом аскетизму в християнській ідеології (Макаров 1981, с. 111—113). Загалом поховальний обряд на могильнику відбиває поступовий наступ християнства.

На могильнику у Жванці поховальний обряд засвідчує майже повну перемогу християнської ідеології над язичництвом у населення середньої течії Лівобережжя Дністра. Наявність каміння під (а подекуди над) тілом покійного тут зафіксовано в 10 випадках із 26, а поховальний інвентар практично відсутній.

⁶ Для аналогії: на загалом християнських, але з язичницькими пережитками (наявність поховального інвентарю) давньоруських могильників Південного Подніпров'я у поховальних конструкціях також нерідко трапляються кам'яні обкладки (Козловський 1992, с. 26—30).

У цілому ж можна зробити висновок про повільніший процес утвердження християнської поховальної традиції у Середньому Подністров'ї порівняно з Середнім Подніпров'ям, де традиційні християнські інгумації у трунах практикували вже в XI ст. (Дяденко, Моця 1986).

Відомо, що на Русі існував звичай перевезення небіжчика до могили на санях у будь-яку пору року (Рабинович 1978, с. 258—259). Маємо підстави припускати, що у досліджуваному регіоні також побутовували такий звичай, оскільки практика перевезення найповажніших покійників на санях (запряжених лише волами) у будь-яку пору року існувала в Ольгопільському та Ямпільському повітах Подільської губернії ще наприкінці XIX — на початку XX ст. (Александрович 1916, с. 98).

Отже, наявна на сьогодні джерельна база (понад 200 поховань у 13 пунктах) дає змогу виокремити три етапи розвитку поховального обряду в давньоруського населення Лівобережжя Середнього Подністров'я у XI—XIII ст.:

- друга половина XI — перша половина XII ст. — підкурганні поховання;
- друга половина XII ст. — підплитові поховання;
- приблизно з початку XIII ст. домінують інгумації без плитового перекриття.

Основною причиною змін поховального обряду було поступове зростання впливу християнства, яке, за матеріалами поховань, остаточно перемогло язичництво на зазначеній території відносно пізно — на початку XIII ст. Нова ідеологія, спираючись на місцеві язичницькі традиції, спричинила появу місцевої форми двовір'я і, зокрема, відбилась у поширенні підплитових поховань. Окремі архаїчні риси поховального обряду, характерні для регіону в давньоруський час, збереглися до XX ст.

Александрович Г.С. Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губ. Кустарные древодельные промыслы в Подольской губ. (Оттиск из «Кустарных промыслов Подольской губернии» — издание Подольской Губернской Земской Управы). — К., 1916.

Алексеева И.Л. Каменные ящики Нижнего Поднестровья // АО 1973 г. — М., 1974. — С. 237.

Артамонов М.И. Археологические памятники Южной Подолии (по материалам Южно-Подольской экспедиции 1946 г.) // НА ІА НАНУ. — 1946/12.

Археологічні пам'ятки Української РСР (Короткий список). — К., 1966.

Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). — К., 1990.

Бибилов С.Н., Довженко В.И., Збеневич В.Г., Приходнюк О.М. Отчет о работе разведочной Среднеднестровской экспедиции в 1969 г. // НА ІА НАНУ. — 1969/15.

Бузян Г.М., Якубенко О.О. Пам'ятки давньоруського часу в селі Жванець // VII Подільської історико-краєзнавчої конференції (секція археології): Тези доп. — Кам'янець-Подільський, 1987. — С. 46—47.

Винокур И.С., Хотюн Г.Н., Приходнюк О.М. Отчет об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1964 г. // НА ІА НАНУ. — 1964/41.

Винокур И.С., Горишній П.А. Бакота. Столица давньоруського Пониззя. — Кам'янець-Подільський, 1994.

- Винокур І.С. Черняхівська культура: витоки і доля. — Кам'янець-Подільський, 2000.
- Войнаровський В.М. Підплитові поховання давньоруського могильника Борівці на Буковині // Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років Державними органами охорони пам'яток та музеями республіки. — К., 1992. — С. 33—45.
- Гериневич В. Кам'яничина. Населення і його економічна діяльність // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. — Кам'янець-Подільський, 1927. — Ч. 2. — С. 1—168.
- Горішній П.А., Юра Р.О. Звіт про роботу Бакотського загону Дністровської давньоруської експедиції в 1974 р. // НА ІА НАНУ. — 1974/6г.
- Горішній П.А., Юра Р.О. Звіт про роботу Бакотського загону Давньоруської Дністровської експедиції ІА АН УРСР у 1975 р. // НА ІА НАНУ. — 1975/27в.
- Гупало В.Д. До питання про функціональне призначення гончарних клейм // МДАПВ. — 1995. — Вип. 6. — С. 233—238.
- Гуцал В.А., Мегей В.П. Дослідження археологічної експедиції Кам'янець-Подільського педагогічного університету (1963—1999 рр.) // Давня і середньовічна історія України (історико-археологічний збірник). — Кам'янець-Подільський, 2000. — С. 15—32.
- Довженко В.Й., Приходнюк О.М. Роботи слов'янського загону Середньодністровської експедиції // АДУ 1969 р. — К., 1972. — С. 372—376.
- Дяденко В.Д., Моця О.П. Жовнинський могильник XI—XIII ст. // Археологія. — 1986. — № 54. — С. 82—90.
- Захар'єв В.А. Звіт про розвідкові дослідження на Дунаєвеччині у 1992 р. // НА ІА НАНУ. — 1992/51.
- Захар'єв В.А. Звіт про роботу Сокілецької давньоруської археологічної експедиції у 1993 р. // НА ІА НАНУ. — 1993/66.
- Захар'єв В.А. Звіт про дослідження у 1994 році давньоруського могильника в ур. Батарєя поблизу с. Сокілець Дунаєвечького району Хмельницької області // НА ІА НАНУ. — 1994/60.
- Захар'єв В.А. Давньоруські могильники Сокільця на Ушиці // Населення Пруто-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I — на початку II тисячоліть н. е. (Чернівці, 22—24 вересня 1994 р.): Тези доп. та повідомл. — Чернівці, 1994. — С. 46—47.
- Захар'єв В.А. Звіт про розкопки давньоруських могильників поблизу села Сокілець Дунаєвечького району Хмельницької області // НА ІА НАНУ. — 1995/57.
- Захар'єв В.А. Давньоруські могильники Центрального Поділля: Матеріали ІХ Подільської істор.-краєзн. конф. — Кам'янець-Подільський, 1995. — С. 125—127.
- Захар'єв В.А. Звіт про п'ятий сезон дослідження давньоруського підплитового могильника поблизу с. Сокілець Дунаєвечького району Хмельницької області // НА ІА НАНУ. — 1996/38.
- Захар'єв В.А. Елементи язичництва в християнських похованнях давньоруського Сокільця: Матеріали ІV Міжнар. археол. конф. студентів і молодих вчених. — К., 1996. — С. 189—192.
- Захар'єв В.А., Рідуш Б.Т. Звіт про роботи на давньоруському могильнику XII—XIII ст. в ур. Батарєя поблизу с. Сокілець Дунаєвечького району Хмельницької області та спелеооб'єктах середньої течії р. Ушиці // НА ІА НАНУ. — 1997/16.
- Захар'єв В.А. Новий давньоруський курганний могильник Сокілецького мікро регіону: Матеріали Х Подільської істор.-краєзн. конф. — Кам'янець-Подільський, 2000. — С. 118—121.
- Захар'єв В.А. Черговий етап дослідження Сокілецького давньоруського підплитового могильника XII—XIII ст. // АБУ 2000/2001 рр. — К., 2002. — С. 126—127.
- Захар'єв В.А. Десять років дослідження археологічних пам'яток Сокілецького мікрорегіону // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Зб. наук. праць. — Кам'янець-Подільський, 2003. — Вип. 3. — С. 72—75.
- Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в ІХ—XIV ст. — К., 1992.
- Кучугура Л.І. Звіт про проведення часткової археологічної розвідки вздовж берега Дністровського водосховища в межах Кам'янець-Подільського району Хмельницької області в 1992 р. // НА ІА НАНУ. — 1992/50.
- Макаров Н.А. Каменные подушки в погребениях древнерусских городских некрополей // СА. — 1981. — № 2. — С. 111—116.
- Малеев Ю. Нові давньоруські поховальні пам'ятки Подністров'я // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I — на початку II тисячоліть н. е. (Чернівці, 22—24 верес. 1994 р.): Тези доп. та повідомл. — Чернівці, 1994. — С. 31—33.
- Маярчак С.П. Археологічні пам'ятки ІХ—XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я. — Кам'янець-Подільський, 2006.
- Мисько Ю. Релігійні уявлення слов'яно-руського населення Буковини за археологічними даними // Питання ста-

- родавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. наук. праць. — Чернівці, 2002. — Т. 2. — С. 115—125.
- Мовша Т.Г.* Отчет о работе Трипольского отряда Днестровской комплексной новостроечной экспедиции ранне-железного века в 1976 г. // НА ІА НАНУ. — 1976/256.
- Мовша Т.Г., Бузян Г.И., Якубенко О.О.* Работы трипольского отряда на Левобережье Среднего Днестра // АО 1976 г. — М., 1977. — С. 340—341.
- Моця А.П.* Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв. (по данным погребальных памятников). — К., 1987.
- Моця А.П.* Погребальные памятники южнорусских земель IX—XIII вв. — К., 1990.
- Моця О.П.* Населення південноруських земель IX—XIII ст. (за матеріалами некрополів). — К., 1993.
- Моця О.* Підплитові поховання на південноруських могильниках // Населення Пруто-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I — на початку II тисячоліть н. е. (Чернівці, 22—24 вересня 1994 р.): Тези доп. та повідомл. — Чернівці, 1994. — С. 30—31.
- Моця О.П.* Етнічні процеси на Русі в часи ранньофеодальної монархії // Магістеріум. Археологічні студії. — К., 2001. — Вип. 6. — С. 45—48.
- Моця О.П.* Світогляд сільського люду в давньоруські часи // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). — К., 2003. — С. 198—207.
- Нечитайло П.О., Забайта Р.В., Рідуш Б.Т.* Спелеоархеологічні роботи на лівобережжі Дністра в 2002—2003 рр. // АБУ 2002/2003 рр. — 2004. — Вип. 6. — С. 237—242.
- Никитина Г.Ф.* Могильник у с. Оселивка Черновицкой области // АО 1972 га. — М., 1973. — С. 317—318.
- Петегирич В.М.* Давньоруські підплитові поховання Тернопільщини: Тези доп. і повідомл. 1-ї Терноп. обл. наук. істор.-краєзн. конф. — Тернопіль, 1990. — Ч. 1. — С. 71—73.
- Петрашенко В.А.* Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). — К., 2005.
- Пивоваров С.* Поховання під кам'яними плитами на давньоруських некрополях (спроба інтерпретації) // Археологія Тернопільщини. — Тернопіль, 2003. — С. 173—180.
- Пивоваров С.В.* Нові дослідження літописного Василева // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. — Кам'янець-Подільський, 2005. — Т. 14. — С. 135—148.
- Плетнева С.А.* Древности Черных Клобуков // САИ. Е 1-19. — М., 1973.
- Рабинович М.Г.* Очерки этнографии русского феодального города. — М., 1978.
- Ратич О.О.* Населення Прикарпаття і Волині в епоху Київської Русі та в період феодальної роздробленості // Населення Прикарпаття та Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. — К., 1976. — С. 132—206.
- Русанова И.П.* Курганы полян X—XII вв. // САИ. Е 1-24. — М., 1966.
- Русанова И.П.* Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом // САИ. Е 1-25. — М., 1973.
- Русанова И.П., Тимошук Б.А.* Языческие святилища древних славян. — М., 1993.
- Рыбаков Б.А.* Язычество Древней Руси. — М., 1987.
- Седов В.В.* Восточные славяне в VI—XIII вв. // Археология СССР. — М., 1982.
- Сецинский Е.И.* Археологическая карта Подольской губернии: Труды XI Археологического съезда в Киеве в 1889 году. — 1901. — Т. 1. — С. 197—353.
- Тимофеев Е.И.* Расселение юго-западной группы восточных славян по материалам могильников X—XIII вв. // СА. — 1961. — № 3. — С. 56—75.
- Толочко П.П.* Кочевые народы степей и Киевская Русь. — К., 1999.
- Томенчук Б.П.* Некрополі княжого, літописного Галича // Наукові записки Івано-Франківського краєзнавчого музею. — Івано-Франківськ, 1996. — Вип. 3. — С. 8—28.
- Томенчук Б.П.* Некрополі Галицько-Буковинського Прикарпаття IX—XIII ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1998.
- Ягодинська М.* Хрести та іконки княжої доби із Західного Поділля // Studia archaeologica. — Львів, 1993. — № 1. — С. 67—71.

Одержано 24.09.2007

С.П. Маярчак

ПОГРЕБЕНИЯ И РАЗВИТИЕ
ПОГРЕБАЛЬНОГО ОБРЯДА У ДРЕВНЕРУССКОГО
НАСЕЛЕНИЯ ЛЕВОБЕРЕЖЬЯ СРЕДНЕГО ПОДНЕСТРОВЬЯ

Статья посвящена общей характеристике погребений и анализу развития погребального обряда у древнерусского населения Левобережья Среднего Поднестровья по материалам исследований в Хмельницкой области. Источниковая база (более 200 погребений в 13 пунктах) позволяет выделить три этапа развития погребального обряда в XI—XIII вв.: вторая половина XI — первая половина XII вв. — подкурганые погребения; вторая половина XII в. — подплитовые погребения; приблизительно с начала XIII в. — доминирование ингумаций без плитового перекрытия. Основной причиной смены погребального обряда был постепенный рост влияния христианства, которое (по материалам погребений) в конечном счете победило язычество на указанной территории относительно поздно — в начале XIII в. Новая идеология, опираясь на местные языческие традиции, обусловила появление местной формы двоеверья, которая выразилась в распространении подплитовых захоронений. Отдельные архаические черты погребального обряда, характерные для региона в древнерусское время, сохранились до XX в.

S.P. Mayarchak

BURIAL AND THE DEVELOPMENT
OF FUNERAL RITE BY THE ANCIENT RUS POPULATION
OF THE LEFT BANK OF THE MIDDLE DNISTER RIVER REGION

The article presents the general description of the burials and the analysis of the burial customs development of the Ancient Rus population on the left bank of the middle reach of the Dnister River based on the materials of the research in Khmelnytska Oblast. The sources available today (more than 200 burials in 13 sites) allows the author to single out the following three stages of development of the burial customs within the period since the 11th till the 13th cc.: 1) the second half of the 11th — the first half of the 12th c. — mould burials; 2) the second half of the 12th c. — burials under the slabs; 3) approximately since the beginning of the 13th c. — inhumations without slab covering prevail. The main reason for the change of the burial customs was a gradual increase of the Christian influence, which, as the materials from the burials show, finally overcame paganism on the territory studied, though relatively late, at the beginning of the 13th c. A new ideology, based on pagan traditions, caused the development of the local form of biritualism which reflected in particular in practice of covering burials with the slabs. Some archaic features of burial customs typical for the region since the Ancient Rus time preserved in burial practices till the 20th c.